

בין תמונה לסמל בשירת דוד פוגל

עדה ברקאי

חיפה

"התמונה הפיוטית היא תמונה במילים, חושיית מעט או הרבה, מטאפורית במידה ידועה...".¹ כך מגדיר סי דיי לואיס את התמונה השירית. מבקרים רבים, בנוסף ללואיס, עומדים על חשיבותו הרבה של המרכיב המטאפורי בתמונה: אף אם אין התמונה ויזואלית, הרי היא מתארת עולם פיוטי, שבכוח תבניתו התמוניית יש לו קשרים עם העולם הריאליסטי-נסיוני. לעומת זאת — המטאפורה היא האמצעי הפיוטי המאפשר את הקשר בין שני עולמות אלה: המציאותי והפיוטי.

התמונה היא המרכיב העיקרי בשירת דוד פוגל, והיא מדגימה את ההגדרה דלעיל בצורה מובהקת. לתמונה הפוגלית יש כמעט תמיד מרכיב מטאפורי יסודי, שעליו מושתת התמונה השירית. סוגי המטאפורה שונים ומתחלפים: הן מבחינת המרכיב הפורמאלי של המטאפורה, והן מבחינת העולם, שממנו היא שאובה.

לא נעמד כאן על כל מרכיבי המטאפורה הפוגלית, שהיא סוגיה נכבדה לעצמה. להלן נצביע רק על כמה דוגמאות:

(1) לצד הפורמאלי:

(א) תמונות רבות מבוססות על מטאפורה שמנית, שנוצרת בעיקר על ידי סמיכות:

אורחת הימים / מרחוק / לנוע תוסיף הלאה / קלעדי.

כנף בדידות כהה / רועדת על פני.

קרי הילדות הרחבים.

שושני עברי.

(ב) בתמונות אחרות המרכיב היסודי הוא הפועל. בתמונות אלה מצוי לרוב דימוי, הצומח מן המטאפורה וקשור אליה. בכך נוסף עיצוב ספציפי ומוחשי יותר לתמונה:

על גחנונו יזחל הלילה / חיה עבה, חלקה.

ולקן נך / קשעונות לא נראים.

מליך שצמחו / קקלחי התירס הקשים.

לאטם, כנחשים מבהיקים / התפתלו הימים ארוכים.

(ג) התואר כמרכיב התמונה בא לרוב בצמדים. בכך גובר חלקו בעיצוב התמונה ובתוספת אוירה:

געגועי הלילה החרישים, הרכים.

הצללים החשאיים הרזים.

אור בודד, כהה.

(ד) שיטה שכיחה מאד ואופיינית ביותר לפוגל היא עיצוב התמונה על ידי צירוף מטאפורת פועל ותואר גם יחד. צירוף זה מאפשר פרסוניפיקציה, שהיא המטאפורה האופיינית לפוגל, בצורה מוחשית ביותר:

קודרה תעמוד התרוה הערומה, הנעה.
כפרי החוור, הבודד / נם לו בחצות לילה.
צעד בודד יגוע נוגה.

(2) העולם, שעליו מושתתת המטאפורה בתמונה הפוגלית, הוא מצומצם למדי, וספציפי לעולמו השירי של פוגל ולאופיו המיוחד. המטאפורות השמניות, למשל, מביאות מספר סומכים קבועים, שהבולטים ביניהם הם: לילה, ערב, סתיו וכד'. למספר סומכים קטן זה צמודים נסמכים שונים, והם היוצרים וריאציות של הנושא. כך, למשל:

עוגב הליל, בקעת הלילה, פינת ליל.
פעמי ערב, מימי הערב, גלי הערב.

המטאפורות הפועליות גם הן מסתפקות במספר פעלים לא גדול, שעולמם משותף. בולטים מאד הפעלים המביעים זרימה או נזילה במקבילות שונות: שוטף, נובע, ניגר וכד'. לדוגמה:

גלי דום ניגרים.

כי יגש הלילה אל חלונך / רך יזל וישחיר.
אז יסע הלילה לגאיות / שטוף וגאה.

כמו כן שכיחים הפעלים "רפרף", "צלל", "זרע" ועוד, החוזרים בשינויים בתמונות השונות.

התארים, המופיעים בתדירות במטאפורות מסוג זה, מביעים אולי יותר מכל המרכיבים האחרים את עולמו הספציפי, הסגור, של פוגל. עולמו של האני השירי מתבטא בפרסוניפיקציה הרחבה של הסובב אותו, ובתארים המסייעים להעברה זו: חרישי, שוקט, דומם, חוור, בודד, כהה. שכיחים ביותר צירופים מטאפוריים-תמוניים, כמו: "דמדומים חרדים", "ערב שותק", "נקישה עמומה", "צל נודד" וכד'. ובצורה בולטת יותר — תארים המושתתים על צבע או הנלווים אליו, כמו: "מנגינה שחורה", "יגון שחור", "היכל הזקנה הלבן", "מורך חוור", "דמדומי ארגמן חרדים" ועוד. אלא שהסתפקות בראיית המרכיב המטאפורי שבתמונה הפוגלית אין בה די: ראייה כזו יותר משהיא מרחיבה את הבנתנו — היא עשויה לצמצם אותה. שכן, יותר מאשר אצל משוררים אחרים, כוחה של התמונה הפוגלית אינו בחד פעמיותה, אלא בהישנותה. ויותר מכך: עצם החדירה ליסוד התמונה ולמשמעותה בשיר מותנית ברוב המקרים בתפיסתה כחלק ממערכת תמונות דומות המצויות בשירים אחרים. לשון אחר: הבסיס המשמעותי למטאפורה — ה-tenor, בלשונו של ריצ'ארדס — מצוי לא אחת מחוץ לתמונה הנתונה בקונטקסט מסוים, ויש לחפשו בתמונות דומות בשירים אחרים.

כאן אנו מגיעים לתחום הביניים: השלב בו חדלה התמונה להיות נעוצה בתחום המטאפורי בלבד, והופכת להיות תמונה בעלת בסיס סמלי, או סמל. ראיית האספקט הסמלי שבתמונה נובע משני מרכיבים עיקריים: א. הישנותה של התמונה היסודית (בווריאציות שונות) מספר פעמים רב; ב. ההתנתקות מן ההקשר המטאפורי הבסיסי וקבלת משמעות עצמית. יש לדייק ולומר, שסמליו של פוגל מושתתים לעיתים על סמלים מקובלים בתרבותנו, כמו: נר החיים, כוס החיים, דרך החיים ועוד. אך לרוב —

על סמליות פרטית, שהקנה המשורר לתמונותיו. בסמל מתמצה התמונה השירית של פוגל גם מבחינת התבנית שיש לה בשירתו. עולמו השירי של פוגל מתחלק לשלוש חטיבות עיקריות: עולם הילדות, עולם האהבה ועולם הבגרות והמוות. התמונות הסמליות הספציפיות באות לא רק לעצב כל אחת מסיטואציות אלה, אלא גם להצביע על הקשרים הקיימים ביניהן; שהרי שלושתן הן, למעשה, מרכיביו של האני השירי האחד: האדם ועולמו.

לשם הבהרה יש לחזור ולהדגיש, שלעולם אין התמונה הפוגלית יוצאת מכלל האספקט התמוני היסודי והמהותי שבה. אולם תמונה זו עצמה היא לעיתים קרובות ביותר תמונה בעלת מטען סמלי מצטבר, דהיינו: בעולמו השירי של פוגל אנו נתונים לא אחת בתחום הביניים: בין התמונה השירית הטהורה, לבין העולם המשממע מתוך הצטברות המשמעות הסמלית שבתמונות הדומות, המשלימות זו את זו והתורמות להבנה מעמיקה יותר של כל תמונה בבידודה.

ככדי להדגים כיצד מתפקדת ופועלת התמונה בעלת המטען הסמלי, בחרנו באחת התמונות השכיחות, אך המורכבות ביותר, בשירת דוד פוגל. תמונה זו ננסה לבדוק לפרטיה.

בשירת פוגל מעוצב עולם הילדות לעתים קרובות באמצעות תמונות מים: בריכה, נהר וכד'. לכך ישנן דוגמאות רבות ביותר, כמו:
שָׁחוּ סירות מדי ערב בנהרי ילדותנו.

או: גדולים כבריכות ושקופים / היו הימים / כי היינו ילדים // הרבה ישבנו על שפתם ונשחק / או לשחות ירדנו במים הצחים.
לכאן שייך גם זכרון האב, שהוא זכרון עולם הילדות. ומכאן הדמיון בעיצוב: מה חפצתי שבת על שפתך..

בשלב זה נוצר הבסיס הראשון לסמל הילדות. לכאן מתקשרת תמונה נוספת, הבאה גם היא לתאר עולם זה, ושביסודה הפעלים "נסוך", "מוזג" ומקבילותיהם. לדוגמה:
ילדותנו מסכה בלבב / יגון מתוק וערב.
או: כי חיים מלאנו / ככדי היין.

וכן: יום אחר יום נֶסַךְ עלינו / פפי שמן משחה.
כאן מסתמנת אחדות בין שני סוגי התמונות המעצבות את הילדות: לתמונות מים ונזל מצטרפות תמונות המדגישות את הפעולה ההולמת: מזיגה נסיכה וכד'. לתמונות אלה מצטרף גם שימוש מרובה בצבע הכחול, שהוא צבע המים וגם צבע עיני הילד, שימוש המסביר את הצירוף "ילדות כחולה":
ותִשְׁכֹּן בעיניהם תכלת המים הרכים.

ותמונה המעצבת את הילדות מתוך ראייה רטרופקטיבית של המבוגר:

גביעים מלאים נשאנו
עת עלינו מתוך ילדות כחולה.
חיינו הנוצצים
איך שפכנו ארצה בחופזנו
לאורך כל הדרך.

כבר בשלב זה מסתבר, שעולם הילדות מתבטא בלבוש סמלי ספציפי, שאומנם

מכיל כמה אלמנטים, אך יש לו בסיס משותף: המים ותכונותיהם — הצבע והזרימה. היכרות זו מאפשרת הבנתן של תמונות שהן כלליות יותר ומפורשות פחות, כמו: אל גיגית כחולה / כבר ערב שקט / כייף אפל ימוזגו. או ביטויים הנראים לכאורה סתומים, כמו: וילד כחול בי ינום.

או: ילדי אולי יבך בכנר / ואין יוצק בו תנומה כחלחלה. כל אלה מסתברים על רקע סמלי הילדות כתמונות ברורות ביותר. אולם ייתכן, שתמונות, שנראות לכאורה כתיאור גרידא, יקבלו תוספת גוון משמעותי. תיאורי טבע, כמו:

עומק תכלת שחקים

או: כי יכחיל השחק לבוקר / — תנו לילדים עוד תנומה וכן: עשנים תכולים אם יתמרו / מעל גגות כפרי עשויים להיתפס בקונטקסט שלהם כתיאור ליטרלי, אך גם כתיאור תמוני-סמלי של עולם הילדות.

אלא שזהו רק צד אחד. ההצטברות הסמלית הסופית חריפה הרבה יותר, משום שתמונות המים, ובעיקר תמונות הזרימה, משמשות ביותר מתפקיד אחד. הן באות גם לעיצוב תמונות אהבה, כאשר האוהב פונה במילים אלה:

חיי האפלים / נמסכים לרגלייך.

והאשה מתארת את עצמה במונחים דומים:

ערומה אעמודה/ובוגרה / תוך גלי אהבה חרדה.

או: ו דחדי יחתור פרא / במו גלי.

לכאורה דומה, ששימוש כפול זה, בו באה תמונת המים לעצב סיטואציות שונות כל כך: הילדות השלווה מול הארוטיקה הסוערת, גורם לערבוב תחומים. ולא היא: כמה משירי האהבה והגעגועים מבליטים את הקושר והמאחד. מהם מסתבר, שגם האוהב הוא "תכול עינים". השיתוף מסתבר בבהירות כאשר רואה האהובה-האם את המשכו של אהובה בילד, וגם את הגורל המשותף להם:

אף בתכלת עיניך

העמוקה

כבר תשכון עריגה גדולה

ילדי.

מהרה תלכה מני —

גם אתה.

עתה מתברר, ש"ילדות כחולה" משמעותה לא רק השלווה והשאננות, אלא גם הגורל המצפה לילד בהתבגרו, גורל הטמון בעצם היותו "ילד כחול". ומכאן — רק צעד להמשך התמונה, כאשר המים משמשים גם לעיצוב החיים הזורמים ועוברים:

ואט אנהרה

דרך חיי השלוים

כנהור פלג בהיר

תוך שלוות ערב

עד אבואה אל השקיעה.

או:

כליל הן רחב גם אנוכי
 וכמוהו אנהר לאיטי
 אל אין סוף.

בשלב זה מתברר, שמקורות המים מצביעים אמנם על סיטואציות ספציפיות, אך לא פחות מכך — על הצד המשותף לסיטואציות אלה: הילדות נושאת עמה מראש את עולם האהבה והמוות, ולכן הן הסערה והן החידלון כבר מצויים בתוך עולם השלווה. אך הילד הוא גם התגלמותו המחודשת של מחזור החיים אותו עבר אביו לפניו. זוהי תפיסה שמצאה את ביטוייה פעמים רבות גם בעיצוב תמונתי אחר, המבהיר את המורכבות בחיי האדם, החי את הדורות שקדמו לו ואת אלה שיבואו אחריו: ילדינו רוקדים קרבנו את המחר.

או: צעדי דור ודור בנפשי שוב ישעטו.
 וכן: ככה מלאנו את שעברו / ואת הבאים.

לסיכום: הדוגמה שבחרנו, כדוגמאות אחרות ושונות, מצביעה על כך שהתמונה הפוגלית היא הרבה פחות חד-משמעית והרבה יותר מורכבת משהיא נראית לכאורה. הסמליות, המצטברת בתמונה מכוח אחיותיה המצויות בתוך כל שירת פוגל, היא המכוונת והמאירה את המשמעות היסודית הגנוזה בה.